

Virtual entertainment and its rules in Islamic jurisprudence

تفریح مجازی واحکام آن در فقه اسلامی

Morteza chitsazian^{1*}مرتضی چیت‌سازیان^{۱*}

1- Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Law, Faculty of Humanities, University of Quran and Hadith, Tehran Campus, Tehran, Iran

۱- استادیار گروه فقه و حقوق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه قرآن و حدیث پردیس تهران، تهران، ایران

Received Date: 2020/02/26

دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۱۲/۰۷

Accepted Date: 2020/07/25

پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۰۵/۰۴

Abstract

چکیده

Virtual entertainment is a non-serious activity intended for entertainment and pastime that takes place in an unreal space or computer space. Virtual entertainment includes computer games and the Internet and Internet chats. The question that can be raised in this regard is what is the first principle in virtual entertainment? Is the sentence of all of them the same or does the sentence of each of them depend on the type of game and how it is used? How are computer games gambling and evil? In the present study, we concluded that computer games are generally permissible unless they are prohibited in jurisprudence, such as gambling, or cause harm and corruption in the individual. In the Internet and Internet chats (chatting) is also the first principle of obscenity unless it is used incorrectly. Therefore, recreational use of the Internet and communicating with others through the Internet (chatting) depends on how the tool is used, so if the Internet is us.

تفریح مجازی عبارت است از فعالیتی غیر جدی به قصد سرگرمی، وقت‌گذرانی یا رفع خستگی که در فضای غیرواقعی که همان فضای رایانه‌ای می‌باشد، انجام می‌شود. تفریح مجازی شامل بازی‌های رایانه‌ای و اینترنت و گفتگوهای اینترنتی (چت کردن) می‌باشد. مسئله‌ای که در این خصوص می‌توان مطرح نمود این است که اصل اولی در تفریح مجازی چیست؟ آیا حکم تکلیفی همه آنها یکی است یا اینکه حکم هر کدام منوط به نوع بازی و نحوه استفاده آن می‌باشد؟ بازیهای رایانه‌ای در چه صورتی تحت عنوان قمار و شر بندی قرار می‌گیرند؟ در پژوهش حاضر به این نتیجه رسیدیم که بازی‌های رایانه‌ای به‌طور کلی مباح است مگر اینکه به نحوی باشد که در فقه از آنها نهی گردیده است، مانند قمار و یا باعث ضرر و زیان و مفسده در فرد گردد. در اینترنت و گفتگوهای اینترنتی (چت کردن) نیز اصل اولی اباحه می‌باشد مگر اینکه استفاده ناصواب از آن گردد. بنابراین استفاده تفریحی از اینترنت و ارتباط برقرار کردن با دیگران از طریق اینترنت (چت کردن) تابع نحوه استفاده این ابزار است، لذا اگر به نحوی از اینترنت استفاده گردد که در آن مفسده و ضرر باشد و یا به نحوی از طریق اینترنت (چت کردن) با دیگران ارتباط برقرار کند و گفتگو کند که در فقه از آن نهی گردیده است، مانند ارتباط برقرار کردن با جنس مخالف حکم حرمت بر آن جاری می‌گردد.

Keywords: fun, virtual, gambling, internet games

کلیدواژه‌ها: تفریح، مجازی، قمار، بازی اینترنتی.

مقدمه

شادی و تفریح نعمتی خدادادی است که در زندگی بشر یک ضرورت حیاتی دارد. این ضرورت حیاتی در هر دوره‌ای از زندگی افراد به صورتی انجام می‌گیرد، در دوران کودکی به صورت بازی انجام می‌شود و در دوران بزرگسالی با توجه به نحوه تربیت خانوادگی و شرایط محیط اجتماعی به شکل‌های مختلفی صورت می‌گیرد. لذا تفریح یک خواهرش طبیعی است که با سرشت انسان آمیخته شده است و از آغاز زندگی تا پایان عمر شخص همواره ثابت و پایدار می‌باشد. ارضای این تمایل برای تمام طبقات مردم، در سنین مختلف، لذت‌بخش و مایه شادی و مسرت است. در آیین مقدس اسلام نیز، تمایل به تفریح مانند سایر خواهرش‌های طبیعی بشر مورد توجه قرار گرفته است و در آن دستورات مختلفی برای اینکه به نحو شایسته‌ای ارضا گردد، وجود دارد، و در آیات و روایات به دسته‌ای از تفریح‌ها اشاره شده است و آنها را مجاز می‌شمرد.

امروزه به دلیل تأثیرات تکنولوژی بر زندگی مردم انواع مختلفی از تفریح‌ها وجود دارد. یکی از انواع تفریح‌هایی که امروزه در میان مردم به خصوص نوجوانان و جوانان رواج پیدا کرده است، تفریح‌های مجازی است. تفریح مجازی به دو صورت انجام می‌گیرد: الف) بازی‌های رایانه‌ای (ب) اینترنت و چت کردن.

گسترش این گونه از بازی‌ها در جهان امروزی و پیامدهای ناشی از آن اقتضاء می‌کند که از نظر فقهی به بررسی حکم آن پردازیم. در مقاله حاضر ابتدا به تعریف تفریح مجازی و اثرات آن خواهیم پرداخت، سپس رابطه آن با اصطلاحات مشابه روشن خواهیم کرد، در نهایت به بررسی حکم شرعی آن خواهیم پرداخت.

مبحث یکم: تعریف تفریح مجازی و تاریخچه آن

بند یکم: تعریف تفریح مجازی

تفریح مجازی مرکب از دو واژه تفریح و مجازی است. تفریح از ریشه فرح می‌باشد. در لسان

العرب پیرامون معنای فرح این‌گونه بیان می‌کند:

«الْفَرَحُ: نَقِيضُ الْحُزْنِ وَقَالَ ثَعْلَبٌ: هُوَ أَنْ يَجِدَ فِي قَلْبِهِ خَفَةً، وَافْرَحُ أَيضاً: الْبَطْرُ» (ابن منظور، بی‌تا،

۵۴۰/۲).

در تاج العروس نیز، در تعریف فرح آورده است:

«الفرحُ، محرکةُ السُّرورُ» (زیبیدی، ۱۴۲۱، ۱۵۱/۴).

لذا تفریح که به ریشه فرح برمی‌گردد، بر اساس تعریفی که در لسان العرب و تاج العروس، در واقع نوعی شادی کردن به واسطه لذت بردن معرفی گردیده است. این نوع شادی کردن در لذت‌های بدنی می‌باشد.

در لغت نامه دهخدا نیز در تعریف تفریح این گونه آمده است:

«تفریح: شاد کردن، شادمانه کردن، شادمان کردن، فرح و خوشی و عیش و تماشا و تفریح و گشت و لهو و بازی» (دهخدا، ۱۳۷۷، ۶۸۴۹/۵).

فرهنگ بزرگ سخن نیز تفریح را این گونه معنا می‌کند:

«۱. فعالیت غیرجدی به قصد سرگرمی، وقت‌گذرانی یا رفع خستگی ۲. شادی ۳. شاد کردن _ شادی بخشیدن» (انوری، ۱۳۸۱، ۲۰۵/۳).

در اصطلاح نیز اندیشمندان علوم اجتماعی تفریح این گونه معنا کرده‌اند: فعالیتی که فرد آن را با سلیقه شخصی خود انتخاب کرده است و در وقت آزاد موجبات نشاط و رضایت خاطر وی را فراهم می‌سازد، این فعالیت‌های متنوع می‌تواند شامل استراحت، فعالیت بدنی، عضویت در باشگاه‌ها، گردشگری، ماهی‌گیری و... را در برگیرند (تندنویس، ۱۳۸۱، ۱۱۶).

همچنین در تعریف تفریح آمده است:

«تفریح هر نوع تجربه انتخاب شده و داوطلبانه در اوقات فراغت است که فرد انتظار دارد با شرکت

در آن به رضایت‌مندی، احساس لذت و مثبت بودن دست یابد» (تندنویس، ۱۳۸۱، ۱۱۶).

بنابراین بر اساس تعریف‌های بیان شده نتیجه می‌گیریم که تفریح نوعی فعالیت است که اولاً اختیاری است و اشخاص آن را با سلیقه شخصی خود انجام می‌دهند. ثانیاً در اوقات فراغت اشخاص صورت می‌گیرد.

این دسته از تفریح‌های مجازی تحولی عمیق در اوقات فراغت جوانان و نوجوانان ایجاد کرده است، امروزه این نوع سرگرمی‌ها مقام دوم سرگرمی‌های دنیا را بعد از تلویزیون به خود اختصاص داده است. همچنین از طریق رایانه ممکن است با هر کسی در هر جای دنیا ارتباط برقرار کرد و نامه‌نگاری

کرد و به هر جایی سفر کرد و اطلاعات مختلفی بدست آورد و تمام این موارد از طریق اینترنت و گفتگوهای اینترنتی کردن (جت) امکان پذیر می باشد.

بند دوم: تاریخچه تفریح مجازی

بازی های رایانه ای بارزترین تفریح مجازی هستند. بازی های رایانه ای نیز امروزه از دو منبع سرچشمه می گیرند، یکی از آنها ماشین های سکه ای هستند، ماشین هایی که به صورت نیمه مکانیکی کار کرده و با انداختن سکه در آنها می توانستند از آنها استفاده کنند. Juke box که در سال ۱۹۴۸ به یکی از ماشین های مهم و معمول تبدیل شد مثالی برای این سرچشمه است. اما قبل از آن pin ball را نباید از یاد ببریم، صنعت این ماشین در سال ۱۹۳۲ با تولید ماشین baffle ball که توسط David gottlieb بود به این این عرصه وارد شد. پس از جنگ جهانی دوم، این ماشین وارد ژاپن شد، شرکت هایی مثل Michael Kogan آن را در این کشور گسترش دادند. این شرکت یک شرکت یهودی بود که تجارت دستگاه های سرگرمی سکه ای را در جهان گسترش داد، تا اینکه صنعت بازی های کامپیوتری در دهه ۶۰ و ۷۰ متولد شد و گسترش یافت (بی نا، ۱۳۸۲، ۲۰).

مبحث دوم: آثار مترتب بر بازی های رایانه ای و اینترنت

بازی های رایانه دارای آثار مثبت و منفی است که در ادامه بدان می پردازیم.

اثرات مثبت بازی های رایانه ای

۱_ یادگیری را آسان و توجه کودکان را جلب می کند.

۲_ با رایانه هر چند بار که بخواهند، می توانند موضوعی را ببینند.

۳_ بازی های رایانه ای بچه ها را وارد دنیایی می کند که کنترلش در دست آنها است و به همین

دلیل آنها از این بازی لذت می برند.

۴_ باعث هماهنگی چشم و دست و پرورش عضلات ظریف کودک می شود.

۵_ وسیله کمک آموزشی برای معلولین و پرکردن اوقات فراغت آنان است (سعیدی پور، ۱۳۸۷، ۲۷-

۶۴).

تأثیرات منفی بازی های رایانه ای

۱_ آسیب های جسمانی، چشمان فرد به دلیل خیره شدن مدام به صفحه نمایش رایانه ای، همچنین

احساس سوزش و سفت شدن گردن، کتف ها و مچ دست از دیگر عوارض بازی های رایانه ای است. از

دیگر عوارض جسمانی که به دنبال استفاده بیش از حد از رایانه بوجود می‌آید، چاق شدن کودکان و نوجوانان به علت کم تحرکی در مقابل این دستگاه است.

۲_ آسیب های روانی و تربیتی، از دیگر عوارض بازی‌های رایانه‌ای است. روحیه انزواطلبی باعث می‌شود که فرد از گروه همسالان جدا شود که این خود سرآغازی برای بروز ناهنجاری‌های دیگر است. آسیب بعدی تبیل شدن ذهن است. در این بازی‌ها به دلیل این که شخص با ساختنی‌ها و برنامه‌های دیگران به بازی می‌پردازد و کمتر قدرت دخل و تصرف در آنها پیدا می‌کند، اعتماد به نفس او در برابر ساختنی‌ها و پیشرفت دیگران متزلزل می‌شود.

مبحث سوم: تفریح در قرآن و روایات

بند یکم: تفریح در قرآن

در آیین مقدس اسلام، تمایل به تفریح مانند سایر خواش های طبیعی بشر مورد توجه واقع شده است و به شایستگی ارضا می‌شود. در قرآن در آیه (۱۲-یوسف) بصورت کاملاً واضح و روشن مسئله تفریح و بازی را در مورد حضرت یوسف (ع) مطرح می‌کند. در این آیه از قرآن کریم خداوند درخواست برادران حضرت یوسف (ع) را از پدرشان بیان می‌کند: «أرسلهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَعُ وَيَلْعَبُ». کلمه "رَتَعَ" به معنای «آزادانه چریدن حیوان و آزادانه گردش کردن و میوه خوردن انسان است.» (طباطبایی، ۱۳۶۷، ۱۳۱/۱۱). در این آیه برادران یوسف به پدرشان اینگونه گفتند: «او را با ما (به خارج شهر) بفرست تا غذای کافی بخورد، و بازی و تفریح کند و ما حافظ او هستیم.» در این آیه برادران یوسف با تحریک احساسات پاک یوسف و تشویق او برای تفریح توانستند پدر را تسلیم کنند و موافقت او را به هر صورت نسبت به این کار جلب کنند. در ترجمه تفسیر مجمع البیان پیرامون منظور این آیه از «یرتع و یلعب» می‌فرماید: «منظورشان بازی های حلال و مباح مانند تیر اندازی و مسابقه در دویدن و امثال آنها بوده است.» در تفسیر آسان به دنبال تفسیر این آیه به ذکر اشکالی و جوابی در مورد این آیه می‌پردازد.

«اشکال: بنا بر اینکه برادران یوسف اولاً: در آن هنگام بالغ بوده ثانیاً: پیامبر بوده باشند، چگونه می‌شود که مشغول لهو و لعب شده باشند، چنانکه این معنا از کلمه «یلعب» استفاده می‌شود. مخصوصاً اگر کلمه «یلعب» را «نلعب» خوانده باشند.

پاسخ: اولاً: منظور از این بازی، مسابقات و تمرین نمودن و تقویت شدن در فن تیر اندازی بوده است که از نظر شرع مجاز و بلکه لازم است، تا بتوان در مقابل دشمن متجاوز قیام و او را نابود کرد. گواه بر این معنا جمله «إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ» است که در آیه ۱۷ همین سوره آمده است. یعنی فرزندان یعقوب به پدرشان گفتند: ما هنگامی که رفتیم و مشغول مسابقات شدیم یوسف را گرگ خورد.

ثانیاً: انسان نیاز فطری و طبیعی به سرگرمی سالم دارد. ضرورت تفریح و سرگرمی انسان، همچنان که به غذا و نوشیدنی و خواب و استراحت و نظافت است، همین طور به تفریح و سرگرمی سالم نیز می باشد و هیچ عاقلی نمی تواند این نیاز فطری و طبیعی انسان را انکار نماید. در این آیه نیز به این تفریح و سرگرمی سالم اشاره شده است.

ثالثاً: در روایات اسلامی نیز به این واقعیت به طرز جالبی به عنوان دستور بیان شده است. آنجا که علی (ع) می فرماید: «لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ، فَسَاعَةٌ يُنَاجِي فِيهَا رَبَّهُ وَ سَاعَةٌ يُومِ مَعَاشِرُهُ وَ سَاعَةٌ يَخْلِي بَيْنَ نَفْسِهِ وَ بَيْنَ لَذَّتِهَا فِيمَا يَحِلُّ وَ يَجْمَلُ» (نهج البلاغه، حکمت ۳۸۲)؛ یعنی زندگی فرد با ایمان در سه قسمت خلاصه می شود: قسمتی به معنویات می پردازد و با پروردگارش مناجات می کند، قسمتی به فکر تأمین و ترمیم معاش است و قسمتی را به این تخصیص می دهد که در برابر لذاتی که حلال و مشروع است آزاد باشد. جالب اینکه در حدیث دیگری این جمله اضافه شده است: «وَ ذَلِكَ عَوْنٌ عَلَى سَائِرِ السَّاعَاتِ؛ وَ این سرگرمی و تفریح سالم کمکی است برای سائر برنامه ها».

به گفته بعضی تفریح و سرگرمی همچون سرویس کردن و روغن کاری نمودن چرخ های یک ماشین است. گرچه این ماشین برای این کار یک ساعت متوقف می شود، ولی بعداً قدرت و توان و نیروی جدیدی پیدا می کند که چند برابر آن را جبران خواهد کرد، به علاوه بر عمر ماشین خواهد افزود. اما مهم این است که سرگرمی و تفریح سالم باشد، وگرنه مشکلی را حل نمی کند، بلکه بر مشکل ها می افزاید. چه بسیار تفریحات ناسالمی که روح و اعصاب انسان را چنان می کوبد که قدرت کار و فعالیت را تا مدتی از او می گیرد یا لاقلاً بازده کار او را به حداقل می رساند (سعیدی پور، ۱۳۸۷، ۲۷-۶۴).

این نکته نیز قابل توجه است که در اسلام تا آنجا به مسئله تفریح سالم اهمیت داده شده است که یک سلسله مسابقات حتی با شرط بندی را اجازه داده و می گوید: قسمتی از این مسابقات در حضور شخص پیامبر(ص) و با داوری و نظارت او انجام می گرفت. حتی گاه شتر خود را برای مسابقه سواری

در اختیار یاران می گذاشت. در روایتی از امام صادق (ع) می خوانیم که فرمود: «إِنَّ النَّبِيَّ أُجْرِيَ الْإِبِلَ مُقْبِلَةً مِنْ تَبُوكَ، فَسَبَقَتْ الْغُضْبَاءَ وَ عَلَيْهَا أُسَامَةُ، فَجَعَلَ النَّاسُ يَقُولُونَ: سَبَقَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) وَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) يَقُولُ سَبَقَ أُسَامَةُ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۹۰/۱۰۰)؛ یعنی هنگامی که پیامبر از تبوک برمی گشت، میان یاران خود مسابقه سواری برقرار ساخت. اسامه که بر شتر معروف پیامبر (ص) بنام غضباء سوار بود از همه پیشی گرفت. مردم به خاطر اینکه شتر از آن پیامبر (ص) بود صدا زدند رسول الله (ص) پیشی گرفت، اما پیامبر (ص) صدا زد: اسامه پیشی گرفت و برنده شد و... و آیه ۱۷ همین سوره (یوسف) کلمه «نَسْتَبِقُ» آمده که اشاره به مسابقه تیر اندازی، اسب و شتر دوانی و دویدن انسانها دارد (نجفی، ۱۳۹۸، ۶۷/۸).

پس از بیان این اشکال و جواب، بیان می کنیم که در آیات متعددی از قرآن نیز، خداوند دستور داده است که در زمین سیر کنید و گردش کنید. از جمله آیاتی که به این مضمون اشاره دارد عبارتست از: (آل عمران - ۱۳۷)، (نمل - ۶۹)، (عنکبوت - ۲۰)، (حج - ۴۶). در این آیات در واقع خداوند دستور جهانگردی داده است اما جهانگردی الهی و اخلاقی که دل عبرت بین از دیده بیرون آید و ایوان مدائن و قصرهای فراغه را آینه عبرت بدانند. در اسلام به جهانگردی که نمونه‌ای از تفریحات سالم می‌باشد اهمیت زیادی داده شده است، اما نه بسان توریست‌های هوسران و هوسباز، بلکه برای تحقیق و بررسی آثار و سرنوشت پیشینیان و مشاهده آثار عظمت خداوند در نقاط مختلف جهان، و این همان چیزی است که قرآن نام آن را «سیروا فی الارض» گذارده و طی آیات متعددی به آن دستور داده است. اما در مورد تاثیرات سفر بر روی روح و روان افراد باید بگوییم که: خستگی‌های جسمی و روحی، حرکت انسان را به سوی پیشرفت آهسته تر می کند و استرس‌های عصبی، ظرفیت او را برای برخورد با مشکلات کاهش می دهد. بنابراین متخصصان توصیه دارند تا افراد محیط زندگی خود را برای چند روز ترک کنند و بدون هرگونه مشغله فکری با خانواده خود به سفر بروند. در سفر علاوه بر مسائل مادی، جنبه‌های معنوی زندگی نیز تقویت می شود. تماشای شگفتی‌ها و زیبایی‌های طبیعت فکر انسان را که محدود به دنیای صنعتی و ماشینی شده است، بازتر می کند و او را به معبودش نزدیک تر کرده و به زندگی امیدوارتر می سازد. مسافرت فواید بسیاری برای جسم و فکر افراد و باعث افزایش

بهره وری افراد یک جامعه می شود. سفر به افراد این امکان را می دهد که پس از کار و فعالیت های مداوم، فشارهای روحی و روانی را از خود دور کنند.

دکتر شمس الدین کهنانی، روانشناس بالینی و استاد دانشگاه علوم پزشکی می گوید: «خستگی های ذهنی و جسمی و استرس های کاری و روزانه به تدریج ممکن است باعث از بین رفتن نشاط و شادابی افراد شود و افراد را به نوعی دچار افسردگی جسمی و روحی و روانی کند. بنابراین در چنین شرایطی برخورداری از یک برنامه تفریحی در قالب سفر و گردش، فرصتی آزاد و فارغ از کار و استرس را برای افراد فراهم می کند تا بتوانند تا حدی به ارتقای بهداشت روان و سطح سلامت روانی خود کمک کنند. از شهر و موطن خود سفر کردن آثار و فواید بسیاری دارد که اسلام نیز به آن تاکید بسیار کرده است. توجه به نشانه های الهی و تدبیر در فرجام اقوام و ملت های گوناگون از جمله فوایدی است که به فرموده قرآن با سفر کردن نصیب انسان می شود» (به نقل از کیهان، کد خبر: ۷۹۳۹۳).

سفر کردن نقش مثبتی در تندرستی و بهداشت روانی انسان دارد و خارج شدن از محیط تکراری زندگی و پای نهادن به محیط هایی تازه و همچنین مکان هایی که ریشه افراد در آن مکان است موجب انبساط خاطر اشخاص می شود. دکتر محمد همایون سپهر، جامعه شناس و انسان شناس معتقد است: «سفر به تمام معنی یک پدیده مثبت و یک تنوع در زندگی است که باعث تغییر آب و هوا، تغییر روحیه و افزایش شادابی و میل به زندگی می شود. بخصوص برای کسانی که شغل آزاد ندارند. به عبارتی مسافران دو گروه هستند، کسانی که شغل آزاد دارند که در ایام سال می توانند به سفر بروند و دسته دوم کارمندان هستند که تحت نظامات اجتماعی و اداری قرار دارند که در مواقع خاص به سفر می روند، این گروه کسانی هستند که بعد از چند ماه کار بی وقفه باید به تغییر جایگاه بپردازند و با شیوه های دیگر زندگی آشنا شوند. آشنایی با مناطق جدید از فواید مهم سفر کردن است که شادابی روحی و روانی در فرد به وجود می آورد».

از دیگر فواید سفر رشد و بالندگی عقل است. افراد در طول سفر با شگفتی ها، افکار و رسوم اقوام گوناگون آشنا می شوند و سختکوشی آنان را می بینند و یاد می گیرند که چگونه برای بهتر زندگی کردن باید تلاش کرد. همچنین سفر با ایجاد فرصتی برای استراحت ذهن و جسم، عزم افراد را برای شروع زندگی تازه، استوارتر می کند. به گفته کارشناسان سفر هراس و اضطراب را از اشخاص دور می کند و به جای آن آرامش می بخشد و به انسان یاد می دهد چگونه در برابر سختی ها و مشکلات

ایستادگی کند. مطالعات نشان می‌دهد اگر به ابعاد اجتماعی و فرهنگی سفر توجه کنید، علاوه بر عبرت‌گیری و جنبه‌های پندآموزی و معنوی آن که از تماشای آثار تاریخی و باستانی حاصل می‌شود، در سفر شاهد تبادل فرهنگی و آشنایی افراد با آداب و رسوم، باورها و پاره فرهنگ‌ها در هر شهر و دیاری خواهیم بود که این امر نوعی تبادل دیدگاه و الگوپذیری را به دنبال خواهد داشت. سفر همچنین فواید اقتصادی دارد و اساساً سفر یعنی تجارت و زمانی که به جنبه‌های اقتصادی آن توجه کنیم، سفر عاملی برای رونق صنعت جهانگردی است. دکتر کهنانی در فواید سفر می‌گوید: «در سفر افراد با برنامه‌ریزی و افزایش مشارکت و تقسیم کار آشنا می‌شوند و همچنین مدیریت زمان و مدیریت مالی را بهتر یاد می‌گیرند. دکتر سپهر هم معتقد است: «سفر بازگشت به ریشه‌ها است و آن را پدیده‌ای برای هویت‌یابی افراد یک جامعه می‌داند. وی معتقد است تعداد بسیاری از افراد که از شهرهای خود به مکان‌های دیگر مهاجرت کرده‌اند هنگام مسافرت به ریشه‌های خود باز می‌گردند و باتری درونی آنها با دیدن اقوام و نزدیک شدن به ریشه‌ها و خاطرات گذشته شارژ می‌شود و از سوی دیگر افراد با سفر به مکان‌های تازه و ناآشنا در برخورد های اجتماعی دچار انبساط خاطر، تحول فکری و روحی و انسجام ملی می‌شوند». همچنین سفر باعث افزایش عمر و بهره‌وری افراد می‌شود. این بود خلاصه‌ای از فواید سفر کردن که از تفریح‌های سالمی بود که در قرآن نیز به آن توصیه شده بود.

اما در آیاتی که در آن به شادی و تفریح اشاره شده است باید گفت: «ماده «فرح» به معنای سرور است و این دو کلمه (فرح و سرور) نظیر هم هستند و هر دو به معنای باز شدن قلب به خاطر چیزی است که از آن لذت می‌برد. ضد این دو کلمه «غم» است. (طباطبایی، ۱۳۶۷، ۱۰/۲۳۳).

فرح در قرآن کریم به دو صورت استفاده شده است، گاهی ممدوح و شایسته و گاهی مذموم است و بر اساس باطل که البته این تفاوت باید از قرائن شناخته شود. نمونه ممدوح و شایسته آن در آیه ۴-۵ سوره روم آمده است: «وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ» و نمونه مذموم آن را در داستان قارون در آیه ۷۶، سوره قصص می‌خوانیم «اذ قال له قومه لا تفرح إن الله لا يحب الفرحين» با بررسی آیاتی که در مورد فرح و شادی است در می‌یابیم که «شادمانی به خودی خود مذموم نمی‌باشد بلکه شادمانی که نهی شده است همان حالت سرمستی و اشیاعی است که به غرور یا نفی مسئولیت و رسیدن به کمال می‌انجامد و چنین احساس و در یافتی راه پیشرفت انسان را می‌بندد، و برعکس اگر پیش خود احساس

کند که مسئولیتهای دیگر در مقابل خود دارد که هنوز انجام نداده است و این شادمانی مقدمه ای برای بهتر انجام دادن آن مسئولیت می باشد، دیگر در ضمیر خود احساس اندوه می کند، زیرا به کوتاهی ورزیدن در کردار خود اعتقاد دارد.» (اتابکی و همکاران، ۱۳۷۷، ۱۲/۱۳۰). شادی های توام با غرور و غفلت و بیخبری و همراه با هوسرانی و شهوت، انسان را به سرعت از خدا دور می کند و از حقایق باز می دارد، واقعیتها را شوخی و حقائق را مجاز جلوه می دهد. چنین کسانی سرنوشتی جز آنچه در آیات (غافر-۷۵)، (توبه-۸۱)، (شوری-۴۸)، (انعام-۴۴)، (رعد-۲۶)، (غافر-۸۳)، (قصص-۷۶)، (حدید-۲۳)، (نمل-۳۶) بیان شده است نخواهند داشت.

در واقع اسلام دین فطرت است و با شادی کردن که خواسته غریزی انسان است مخالفتی ندارد، آن چه مورد انتقاد است، شادی های نایجاست که قرآن مواردی از آن را نقل می فرماید: عده ای به جبهه نمی رفتند شاد بودند (توبه-۸۱) (فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ)، شادی به خاطر کامیابی های دنیوی و همراه با غفلت از آخرت (رعد-۲۶) (فَرِحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا) شادی به خاطر کسب ثروت، به قارون گفته شد: «لَا تَفْرَحْ» (قصص-۷۶)، شادی به خاطر سختی هایی که به مومنین می رسد (آل عمران-۱۲۰) «إِنْ تُصِيبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا»، شادی به خاطر داشتن علم (غافر-۸۳) «فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ» اما اگر شادی بر اساس حق و لطف الهی، خدمت به مردم و رسیدن به کمالات باشد یک ارزش است. (یونس-۵۸) «قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا». لذا سرمستی و تفریح نایجا، سبب قهر الهی است، و تفریح باید براساس حق و به مقدار غافل نشدن و در مدار توحید باشد. شادکامی های نایجای امروز که براساس تجاوز و تصاحب و قتل و غارت و به مسخره گرفتن ارزشها و مقدسات است، روزگاری به غل و زنجیر و رفتن به دوزخ همراه با تحقیر و ذلت تبدیل خواهد شد. «ذَلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ... بِغَيْرِ الْحَقِّ». بنابراین، اینکه خدای متعال در آیاتی فرح را مدح کرده است و در آیاتی نیز فرح را مذمت و نهی فرموده مانند قوله تعالی «لَا تَفْرَحْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ» بدین جهت است که فرح مدموم و منهی، آن است که از سرکشی و نافرمانی باشد. فرح به لذات جسمانی ناپسندیده است البته در صورتی که مقدمه برای کمالات معنویه که لذات روحانی است نشود. لذت در جسمانیات مجاز است، و لذت حقیقی وقتی است که بواسطه کمالات معنوی حاصل گردد.» (محسن قرائتی، ۱۳۸۳، ۲۹۲/۱۰).

بند دوم: تفریح در روایات

تفریح یک خواهش طبیعی است که با سرشت انسان آمیخته شده است و از آغاز زندگی تا پایان عمر همواره ثابت و پایدار است. ارضای این تمایل، برای تمام طبقات مردم، در سنین مختلف، لذت بخش و مایه شادی و مسرت است. ائمه (ع) نیز به این میل طبیعی توجه داشته و بارها در سخنانشان به مسئله تفریح سالم توجه کرده و سفارش کرده اند که ساعتی از زندگی خویش را به لذتهای حلال و تفریح های سالم اختصاص دهید.

از امام رضا (ع) نقل شده است: «اجعلوا لأنفسکم حظاً من الدنیا بإعطائها ما تشتهی من الحلال و ما لا تثلم المروه و لا سرف فیہ و استعینوا بذلک علی امور الدنیا» (ری شهری، ۱۳۶۳، ۲/۹۱۴). از لذاذ دنیوی نصیبی برای کامیابی خویش قرار دهید و تمنیات دل را از راه های مشروع برآورید. و مراقبت کنید در این کار به مردانگی و شرافتتان آسیب نرسد و دچار اسراف و تندروری نشوید، و از آن برای امور دنیایتان یاری بجویید.

رسول اکرم (ص) فرموده اند: «ألهو و لعبوا فإنی أکره أن یری فی دینکم غلظه» (ری شهری، ۱۳۶۳، ۳۱۰/۱۰).

به تفریح و بازی پردازید، زیرا که من دوست ندارم در دین شما غلظت و خشونت دیده شود. از امام رضا (ع) نقل شده است: «و اجتهدوا أن یکون زمانک أربع ساعات : ساعه لله لمناجاته و ساعه لأمر معاش و ساعه لمعاشره الاخوان الثقات و الذین یعرفونکم و یخلصون لکم فی الباطن و ساعه تخلون فیها للذاتکم و بهذه الساعه تقدرون علی الثلاث الساعات» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۵/۳۲۱).

کوشش کنید اوقات روز شما چهار ساعت باشد، ساعتی برای عبادت و خلوت با خدا، ساعتی برای تأمین معاش، ساعتی برای معاشرت با برادران مورد اعتماد و کسانی که شما را به عیب هایتان واقف می سازند و در باطن به شما خلوص و صفا دارند و ساعتی به تفریحات و لذاذ خود اختصاص دهید و از مسرت و شادی ساعات تفریح، نیروی انجام وظایف وقت های دیگر را تأمین کنید.

رسول اکرم (ص) فرموده اند: «علیکم بالرمی فإنه من خیر لهو لکم» (ری شهری، ۱۳۶۳، ۴/۵۲۵).

پیامبر اکرم (ص) می فرمایند: به تیر اندازی پایبند باشید زیرا که از بهترین بازی های شماس است.

رسول اکرم (ص): «علموا أولادکم السباحه و الرمايه» (ری شهری، ۱۳۶۳، ۱۳/۵۰۶).

و باز پیامبر می فرماید: به فرزندان خود شنا و تیراندازی یاد بدهید.

رسول اکرم (ص): «اللَّهُ فِي ثَلَاثٍ تَأْدِيبُ فَرَسِيكَ وَ رَمِيكَ بِقَوْسِكَ وَ مُلَاعَبَتُكَ أَهْلِكَ» (پاینده، ۱۳۸۲، ۱/۶۶۵).

و نیز می فرماید: سرگرمی در چند چیز است، تربیت اسب و تیر اندازی و بازی کردن با اهل و عیالت. عن أبي عبيد قال: «سئل ابن مالك هل كنتم تتراهنون على عهد رسول الله (ص): فقال نعم، راهن رسول الله (ص) على فرس له فسبق فسر بذلك و أعجبه» (نوری، ۱۴۰۸، ۸۱/۱۴).

از انس بن مالک سوال شد آیا شما در زمان پیامبر (ص) برای مسابقه شرط بندی می کردید؟ گفت: بلی، پیغمبر اکرم (ص) خود روی اسبی که داشتند شرط بندی کردند و مسابقه را بردند و این پیروزی باعث مسرت و اعجاب آن حضرت شد.

«عن أبي عبدالله عليه السلام إنه كان يحضر الرمي و الرهان» (کاشانی، ۱۴۰۶، ۱۵/۱۵۱).

امام صادق علیه السلام شخصاً در مسابقه تیر اندازی حاضر می شد و در شرط بندی شرکت می فرمود. رسول اکرم (ص): «سافروا تصحوا» (ری شهری، ۱۳۶۳، ۲/۱۳۰۸).

پیامبر (ص) می فرماید: سفر کنید تا سالم و تندرست باشید.

همچنین ایشان می فرماید: «سافروا فإنكم إن لم تغنموا مالا أفدتم عقلاً» (طبرسی، ۱۳۷۰، ۱/۲۴۰).

مسافرت کنید اگرچه در سفر نفع مالی عایدتان نشود، از فواید عقلی بهره مند خواهید شد.

و نیز می فرماید: «إذا أعتز أحدكم فليخرج و لا يغم نفسه و أهله» (نوری، ۱۴۰۸، ۸/۱۱۵).

مبحث چهارم: حکم فقهی تفریح مجازی

در این مبحث این مسئله را بررسی خواهیم کرد که حکم تفریح مجازی چیست؟ آیا حکم اولی آن حلال است یا حرام؟

تبیین حلال یا حرام بودن تفریح مجازی نیازمند بررسی ادله است، لذا ابتدا به ذکر ادله‌ای که در این باب می‌تواند مستند واقع شود، می‌پردازیم.

مستند یکم: ادله لهو

در تعریف لهو گفته‌اند: لهو آن است که انسان را از آنچه مهم است و بدرش می‌خورد، مشغول

سازد (راغب، ۱۳۸۹، ۷۴۸). برخی نیز لهو را مترادف به لعب دانسته‌اند: «اللَّهُ هُوَ اللَّعْبُ وَ اللَّعْبُ لِأَمْرِ

غیر معلوم الفائده» (طباطبایی، ۱۴۱۳، ۱/۳۷۴). با وجود این برخی همچون آیت الله جعفر سبحانی

تفسیر لهُو به لعب تفسیر به لازم دانسته‌اند و می‌فرمایند: «مراد از آن، چیزی است که اثر عقلانی بر آن مترتب نمی‌گردد و انسان را از امور جدی و آنچه سعادت بر آن مترتب می‌گردد، باز می‌دارد» (جعفر سبحانی، ۱۴۲۴، ۷۲۳).

با توجه به تعریفی که گفته شد که تفریح عبارت بود از فعالیت، و یا تجربه‌ای که فرد آن را با سلیقه شخصی و به‌نحو داوطلبانه انتخاب کرده و در اوقات فراغت و وقت آزاد شخص صورت می‌گیرد و موجبات نشاط و رضایت خاطر وی را فراهم می‌سازد، به نظر می‌رسد که اولاً تفریح غیر از لهُو است؛ چراکه تفریح در وقت آزاد شخص انجام می‌گردد و این با آنچه که در تعریف لهُو گفته شد متفاوت است. ثانیاً تفریح، فعالیت است که در آن غرض عقلایی وجود دارد و در وقت آزاد به جهت نشاط انجام می‌دهد لذا از این جهت متفاوت از لهُو است.

با وجود این تفاوت، فقها تفریح را از مقوله لهُو می‌دانند. همچنین در بعضی از روایات نیز تفریح با عنوان لهُو به‌کار رفته است. به عنوان مثال رسول اکرم (ص) می‌فرماید: «نعم اللهُو المغزل للمراه الصالحه» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ۳۱۹/۵).

بنابراین تفریح در لسان فقها و روایات به معنای لهُو به‌کار رفته است ولی اینکه کدام یک عامتر از دیگری است، باید گفت، با توجه به مصادیق وسیعی که برای لهُو شمرده شده است، در نتیجه لهُو اعم از تفریح است.

در نتیجه با توجه به اینکه تفریح از مصادیق لهُو است، لذا ادله لهُو می‌تواند مستند واقع شود. در مورد حکم لهُو میان فقها اختلاف نظر وجود دارد، برخی از فقها قائل به حرمت مطلق لهُو هستند و برخی قائل به حلّیت آن شده‌اند.

کسانی که قائل به حرمت مطلق لهُو هستند (شیخ مفید، ۱۴۱۰، ۷۷۰؛ حلبی، بی‌تا، ۲۸۱؛ محقق حلی، ۱۳۶۹، ۴۷۱/۲؛ علامه حلی، بی‌تا، ۳۹۹/۴)، به دسته‌ای از روایات استناد می‌کنند، از جمله:

۱- روایت ما یکون منه فیه الفساد محضاً و لایکون منه و فیه شئ من وجوه الصلاح فحرام تعلیمه (شیخ حر عاملی، ۱۴۱۶، ۸۵/۱۷).

۲- روایت: عیون اخبار الرضا (علیه السلام) آمده است: والاشتغال بالملاهی والاصرار علی الذنوب (بروجردی، ۱۴۱۵، ۳۵۳/۱۳).

۳- روایت حلبی: کل ما الهی عن ذکر الله فهو المبسر (ری شهری، ۲۴۶/۴)

در مقابل این قول، برخی از فقهای معاصر قائل به حرمت مطلق لهو نیستند (مکارم شیرازی، ۱۴۲۵، ۳۷۶) و عده‌ای نیز معتقدند آن لهوی که غرض عقلائی دارد باطل نیست (خمینی، سیدروح الله، مکاسب محرمة، ج ۱، ص ۲۴۲) و به عقیده عده‌ای دیگر، مفهوم لهو اجمال دارد؛ چراکه در لغت به معنی مشغول شدن، وانمود کردن به مشغول بودن و غفلت است و گاهی به معنی لعب (بازی کردن) نیز استعمال شده است. معلوم نیست مراد شارع، کدام یک از این موارد است و نمی‌توان بر این عمومات استدلال کرد و حرام بودن امور لهوی تنها در منصوصات شرعی ثابت است: ثم فی المراد باللغو الذی تتخذ له الآلة أيضاً إجمالاً؛ إذ اللغو فی اللغة، الاشتغال والتشاغل والسهو. وقد يستعمل بمعنى اللعب ولا یعلم أيهما المراد، ولو أريد الأول فلا بد من التخصيص بالشغل عن ذکر الله وواضح أن کل ما يشغل عن ذکر الله ليس بمحرّم إجمالاً، ولا يتخذ آلة للشغل عن ذکر الله بل کل ما يتخذ من أموال الدنيا ملهأه عن ذکر الله (نراقی، احمد بن محمد مهدی، ۱۶۵/۱۸) برای ردّ نظریه حرمت مطلق نهی می‌توان به روایت شیخ صدوق کتاب شریف خصال از امام باقر (علیه السلام) که می‌فرماید: لَهْوُ الْمُؤْمِنِ فِي ثَلَاثَةِ أَشْيَاءَ التَّمَتُّعِ بِالنِّسَاءِ وَ مَفَاكِهِةِ الْأَخْوَانِ وَ الصَّلَاةِ بِاللَّيْلِ (ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۶۱/۱) همچنین روایت سیوطی از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) احبّ اللّهُو الی اللّهِ تعالی اجراء الخیل و الرمی (سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن، الجامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر، ج ۱، ص ۳۸). استناد نمود.

دکتر وهبه الزحیلی ملاک جواز و حرمت لهو و لعب را منوط به اثر مترتب بر آن معرفی و می‌کند و این قول را به شافعیه نسبت می‌دهد: الضابط المميز للهو واللعب عند الشافعية: هو أن کل ما لا یترک أثراً نافعاً فهو مباح، وکل ما یترک أثراً ضاراً فهو حرام (وهبه الزحیلی، ۲۶۶۷/۴).

بنابراین می‌توان گفت که تفریح مجازی بنابر قول معاصرین جایز است ولی بنابر قول کسانی که قائل به حرمت مطلق لهو هستند که تفریح مجازی حرام است.

مستند دوم: ادله لغو

لغو در لغت عبارت است از: «لغا: اللغو من الكلام ما لا یعتقد به و هو الذی یورد لا عن رویه و فکر» (راغب اصفهانی، بی‌تا، ۴۵۵). در لسان العرب نیز آمده است: «اللغو واللغا: السقط وما لا یعتقد به من كلام وغيره ولا یحصل منه علی فائدة ولا نفع» (ابن منظور، بی‌تا، ج ۱۵/۲۵۰).

آیت الله جعفر سبحانی نیز لغو را حرکت‌های خراجی خالی از غایت معرفی کرده‌اند. ایشان می‌فرمایند: قدر متیقن از لغو به قرینه روایات، غنا می‌باشد. همچنین می‌فرمایند: در بعضی از روایات لغو به کلامی که در آن ذکر خدا نباشد و یا کلامی که مردم را به خنده وا می‌دارد نیز تفسیر شده است (جعفر سبحانی، ۱۴۲۴، ۷۳۲).

با توجه به مطالب اخیر روشن می‌گردد که تفریح غیر از لغو است؛ زیرا تفریح عمل لغوی و باطل نیست، بلکه همچنان که پیشتر نیز گفتیم، به آن غرض عقلایی تعلق می‌گیرد. بنابراین با توجه مطالب پیشین ادله لغو نمی‌تواند مستند تفریح باشد خواه قائل به حرمت لغو بشویم یا نه.

مستند سوم: ادله لعب

در کتب لغت آمده است: «اللعب: ضد الجد» (ابن منظور، ج ۱، ۷۳۹). در کتاب مفردات آمده است: «لعب: اصل الکبمه اللعاب وهو البزاق السائل، وقد لعب یلعب سال لعابه، ولعب فلان اذا کان فعله غیر قاصد به مقصدا صحیحا» (راغب، بی تا، ۳۵۴).

در کتاب فقه الصادق (علیه السلام) نیز لعب به انجام فعل برای غایت لذت بردن، بدون اینکه غایت دیگری در آن قصد گردد، تعریف شده است (روحانی، ۱۴۱۲، ۱۴ / ۴۵۴). شیخ انصاری نیز می‌فرمایند: لعب عبارت است از حرکت‌های بچه‌گانه که از قوای شهوانی آنها منبعث نشده است (شیخ انصاری، ۱۴۱۵، ۱ / ۱۵۲).

با توجه به مطالب اخیر و تعریف تفریح می‌توان گفت تفریح اعم است و بازی کردن از مصادیق لعب است؛ بنابراین ادله مطرح شده در باب لعب، قابلیت استناد در مقوله تفریح را دارا است. مقوله تفریح و بازی در منابع روائی و فقهی به صورت مستقل مطرح نشده است اما در ابواب و موضوعات مختلف از جمله مبحث شهادت (در شرایط شاهد)، متاجر (در اقسام کسب‌ها و احکام آنها) و همچنین در مبحث سبق و رمایه (در احکام شرط بندی مسابقات) به مناسبت بحث، مورد بررسی قرار گرفته است.

تتبع در کتب فقهی نشان می‌دهد که فقها در مورد لعب اقوال متعددی دارند، از جمله:

۱- حرمت مطلق لعب؛ برخی از فقیهان از این دیدگاه حمایت کرده‌اند. به‌عنوان مثال ابن‌ادریس حلی در مورد کبوتربازی می‌فرماید: «و قول شیخنا فی نهایته: و تقبل شهاده من یلعب بالحمّام غیر واضح، لأنّه سمّاه لاعبا و اللعب بجمیع الأشياء قبیح، فقد صار فاسقا بلعبه، فکیف تقبل شهادته؟» (حلی، ۱۳۸۷، ۱۲۴/۲). ابن‌قدمه مقدسی از فقهای حنبلی نیز به این نظریه تصریح نموده و می‌نویسد: «وَاللَّاعِبُ بِالْحَمَّامِ يُطَيِّرُهَا، لَا شَهَادَةَ لَهُ وَهَذَا قَوْلُ أَصْحَابِ الرَّأْيِ وَكَانَ شَرِيحًا لَا يُجِيزُ شَهَادَةَ صَاحِبِ حَمَّامٍ وَلَا حَمَّامٍ؛ وَذَلِكَ لِأَنَّهُ سَفَهُ وَدَنَاءَةٌ وَقَلَّةُ مَرُوءَةٍ وَبِتَضَمُّنِ أَذَى الْجِرَانِ بِطَيِّرِهِ وَإِشْرَافِهِ عَلَى دُورِهِمْ وَرَمِيهِ إِيَّاهَا بِالْحِجَارَةِ. وَقَدْ «رَأَى النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - رَجُلًا يَتَّبِعُ حَمَامًا فَقَالَ: شَيْطَانٌ يَتَّبِعُ شَيْطَانَةً» (مقدسی ابن‌قدمه، ۱۵۲/۱۰). همچنین در مبسوط سرخسی آمده است: «وَلَا شَهَادَةَ مَنْ يَلْعَبُ بِالْحَمَّامِ يُطَيِّرُهُنَّ لِشِدَّةِ غَفْلَتِهِ فَالظَّاهِرُ أَنْ يَكُونَ قَلْبُهُ مَعَ ذَلِكَ فِي عَامَّةِ أَحْوَالِهِ، وَأَنَّهُ يَقِلُّ نَظْرُهُ فِي سَائِرِ الْأُمُورِ، ثُمَّ هُوَ مُصَرٌّ عَلَى نَوْعِ لَعِبٍ (سرخسی ۱۳۱/۱۶) صاحب بدائع الصنائع در بحث از آلات قمار، دلیل حرمت بازی شطرنج را لعب بودن آن می‌داند: «مَنْ يَلْعَبُ بِالشُّطْرَنْجِ وَيَعْتَادُهُ فَلَا عَدَالَهَ لَهُ، وَإِنْ أَبَاحَهُ بَعْضُ النَّاسِ لِتَشْحِيذِ الْخَاطِرِ وَتَعَلُّمِ أَمْرِ الْحَرْبِ؛ لِأَنَّهُ حَرَامٌ عِنْدَنَا لِكُونِهِ لَعِبًا (کاسانی علاء‌الدین ۲۶۹/۶). علامه حلی نیز از مدافعین این دیدگاه است. «و لا تجوز المسابقه على المصارعه لا بعوض و لا بغير عوض عند علمائنا اجمع لعدم نهيه (عليه السلام) عن السبق إلّا في ثلاثه الخفّ و الحافر و النسل [النصل] و لأنه ليس بأله للحرب» (علامه حلی، بی‌تا، ص ۳۵۴).

از جمله فقیهان دیگری که حکم به حرمت مطلق لعب داده است، صاحب ریاض است. ایشان می‌فرمایند: «ما دلّ علی قبحه و ورد بذمّه من الآيات و الروایات أظهر من أن تخفی، فإذا ثبت القبح و الذمّ ثبت النهی؛ إذ لا ذمّ علی ما لم ینه عنه اتفاقاً. و لو لا شدوده بحیث کاد أن یعدّ للإجماع مخالفاً لکان المصیر إلى قوله لیس بذلك البعید جداً» (طباطبایی، ۱۴۱۸، ۲۶۳/۱۵).

از معاصرین نیز سید محمدرضا گلپایگانی از مدافعین این نظریه است. ایشان می‌فرمایند: «رجحه العلامة فی التذکره، محتجا بأن الله عز و جل حرم اللهو و اللعب و هذا منه و هو غیر بعید. أقول: لا کلام فی حرمه اللهو و اللعب، فان تم ما استدل به للجواز کان دلیلا علی التقیید و التخصیص» (گلپایگانی، ۱۲۲).

نظر به اینکه بازی کردن از مصادیق لعب است و حکم حرمت، دایره مدار احراز عنوان قمار، و یا شرط برد و باخت در بازی می‌باشد می‌توان گفت حرمت بازی با ابزار رایج قمار و خروج مرتکب آن‌ها از

عدالت، مورد اتفاق فقهای همه مذاهب و به تعبیر برخی، از ضروریات شرع اسلام است که از میان آنها به نمونه‌هایی از فقه شیعه و اهل سنت اشاره می‌کنیم:

اللاعب بالشطرنج عندنا لا تقبل شهادته بحال و كذلك الترد و الأربعة عشر و غیر ذلك من أنواع القمار سواء كان على وجه المقامرة أو لم يكن و قال بعضهم من لعب به لا يخلو من أحد أمرين إما أن يلعب بعوض أو بغيره، فان لعب بعوض نظرت، فان كان قمارا و هو أن يخرج كل واحد منهما شيئا على أن من غلب كان المخرج كله له، فهو القمار و أكل المال بالباطل، ترد به شهادته (محمدبن حسن طوسی، المبسوط فی فقه الامامیه، ۱۲۱/۸، تهران ۱۳۸۷)

كُلُّ لَعْبٍ فِيهِ قَمَارٌ، فَهُوَ مُحْرَمٌ، أَيْ لَعِبِ كَانَ، وَهُوَ مِنَ الْمَيْسِرِ الَّذِي أَمَرَ اللَّهُ تَعَالَى بِاجْتِنَابِهِ، وَمَنْ تَكَرَّرَ مِنْهُ ذَلِكَ رُدَّتْ شَهَادَتُهُ. وَمَا خَلَا مِنَ الْقَمَارِ، وَهُوَ اللَّعِبُ الَّذِي لَا عَوْضَ فِيهِ مِنَ الْجَانِبَيْنِ، وَلَا مِنْ أَحَدِهِمَا، فَمِنْهُ مَا هُوَ مُحْرَمٌ، وَمِنْهُ مَا هُوَ مَبَاحٌ؛ فَأَمَّا الْمُحْرَمُ فَاللَّعِبُ بِالْتَرْدِ. وَهَذَا قَوْلُ أَبِي حَنِيفَةَ، وَأَكْثَرُ أَصْحَابِ الشَّافِعِيِّ (مقدسی ابن قدامه، ۱۵۰/۱۰).

شایسته ذکر است فضای بیرونی جهت انجام بازی، هیچ موضوعیتی در صدور حکم ندارد و آنچه در حکم فقهی منشأ اثر است احراز عنوان است بنابراین اگر بازی به وسیله رایانه و همچنین بازی در فضای مجازی با نرم افزارهای قمار به شرط برد و باخت انجام گیرد نباید در حرمت آن تردید نمود. تعبیر صریح قرآن و مضامین احادیث، ابهامی در این حکم باقی نمی‌گذارد. *أَنَا الْخُمْرُ وَالْمَيْسِرُ... رِجْسٌ، مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ* (مائده/۹۲).

اتفاق العلماء على تحريم ضرور القمار، وأنها من الميسر المحرم لقوله تعالى: *قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ* (بقره/۲۱۹) فكل لعب يكون فيه ربح لفريق وخسارة لآخر هو من الميسر المحرم، سواء كان اللعيب بالترد، أو الشطرنج أو غيرهما (صابونی ۲۷۹/۱).

برخی از بازی‌ها چه در عالم خارج و چه در فضای مجازی با ابزارهای غیر قمار انجام می‌گیرد طبیعی است که اصل اولی در این نوع تفریحات با استناد به اصل اباحه، جواز آنهاست اما اگر همین بازی‌های مشروع، به شرط برد و باخت انجام پذیرد حکم همان است که در مورد قبلی گفتیم. از این قبیل است قرارداد برد و باخت در کشتی، پرش یا هرگونه بازی رایانه‌ای اعم از فوتبال و... با وجود

این، صاحب جواهر حرمت این گونه بازیها را به حرمت وضعی، در معنای نامشروع بودن مال حاصل از آن، منحصر دانسته و حرمت تکلیفی را نفی کرده است (نجفی محمد حسن، ۱۰۹/۲۲ و ۲۲/۲۸). در فقه اهل سنت، تحقق قمار منوط به از دست دادن مال یکی از طرفین و تحصیل آن از جانب دیگری است اما اگر یکی از دو طرف، بر فرض باختن بازی، پرداخت مبلغی را متعهد شود، با وجود عدم صحت قرارداد، برنده نمی تواند در مال حاصل تصرف کند، اما این نوع بازی حرام نیست و بازی کننده را نمی توان فاسق خواند (شیرازی ابراهیم بن علی ابواسحاق، ۳۲۶/۲).

۲- حلیت مطلق لعب؛ آیت الله روحانی قائل به حرمت و کراهت لعب نیستند و آن را از مباحات می شمارند. ایشان قائل به قیام ضرورت بر جواز لعب است، ولی آنچنان که از کلام ایشان برمی آید مرحوم طبرسی نیز همانند علامه حلی قایل به حرمت مطلق لعب است (روحانی، ۱۴۱۲، ۴۵۴/۱۴). سید ابوالقاسم خویی نیز فرموده اند: اگر لعب با لهو هم معنا باشد، حکم آن هم مثل لهو است ولی اگر معنای آن با لهو فرق داشته باشد، ابتدا به ادله رجوع می کنیم اگر دلیلی بر حرمت لعب نباشد رجوع به اصول عملیه می کنیم و اصل اباحه را جاری می کنیم (موسوی خویی، ۴۲۳/۱). غزالی نیز به استناد چند داستان و حدیث منسوب به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم منقول در الجامع الصحیح بخاری و مسلم (انَّ اللَّعْبَ لَيْسَ بِحَرَامٍ)، تحریم بازی در اسلام را رد می کند (غزالی محمد ۳۰۳/۲).

۳- عدم حرمت و حلیت مطلق؛ شیخ انصاری در مورد حکم لعب می فرماید: «ولا خلاف ظاهراً فی عدم حرمته علی الاطلاق» (شیخ انصاری، ۱۵۱۵، ۱۵۲/۱). آیت الله سبزواری نیز لعب را دارای مراتب دانسته است و فرموده اند که لعب با تمام مراتبش مرجوح است و آن مرتبه از آن که یقین به حرمتش داریم یعنی بازی کردن با آلات قمار حرام است (سبزواری، ۱۵۹/۱۶).

نتایج

۱- تفریح مجازی عبارت است از فعالیتی غیر جدی به قصد سرگرمی، وقت گذرانی یا رفع خستگی که در فضای غیرواقعی که همان فضای رایانه ای می باشد، انجام می شود. تفریح مجازی شامل بازی های رایانه ای و اینترنت و گفتگوهای اینترنتی (چت کردن) می باشد.

۲- به لحاظ اصل لغوی، تفریح غیر از لهو است؛ چراکه تفریح در وقت آزاد شخص انجام می گردد و این با آنچه که در تعریف لهو گفته شد متفاوت است. ثانیاً تفریح، فعالیتی است که در آن، غرض عقلایی وجود دارد و در وقت آزاد به جهت نشاط انجام می گیرد، لذا از این جهت متفاوت از لهو است.

با وجود این تفاوت، فقها تفریح را از مقوله لهو می‌دانند. همچنین در بعضی از روایات نیز تفریح با عنوان لهو به کار رفته است. همچنین تفریح غیر از لغو است؛ زیرا تفریح، عمل لغوی و باطل نیست بلکه همچنان که پیشتر نیز گفتیم، به آن غرض عقلایی تعلق می‌گیرد همچنان که تفریح اعم از لعب است و بازی کردن از مصادیق لعب است.

۳- در جهت تبیین حکم شرعی تفریح مجازی می‌توان از ادله لهو، لغو و لعب استفاده کرد.

۴- اصل اولی در تفریح مجازی اصل اباحه است مگر اینکه استفاده ناصوابی از آن شود، به عنوان مثال موجب مفسده شود یا اینکه با آلت قمار انجام شود یا شرط برد و باخت در آن لحاظ شود.

پیشنهادها

۱. شایسته است که عده‌ای از فقهای حوزه علمیه، کرسی درس خارج خودشان را به موضوع تفریح مجازی اختصاص داده تا ضمن پرداختن به زوایای مختلف آن و موضوع شناسی دقیق مسئله، احکام مترتب بر آن را با استناد به اصول وارده در شریعت اسلام، تبیین نمایند؛ چرا که امام رضا (علیه السلام) می‌فرماید: علینا إلقاء الأصول و علیکم التفریح (حر عاملی ۶۲/۲۷).

۲. جا دارد مناظره‌هایی با عنوان تفریح مجازی در دانشکده‌های علوم انسانی و الهیات برگزار شود تا ضمن پرداختن به آثار آن در زندگی امروزی و ارائه راهکارهای مناسب برای حل آسیب‌های ناشی از آن، محاسن استفاده صحیح از آن نیز در عصر حاضر تبیین گردد.

۳. توصیه می‌شود مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی با استفاده از دیدگاه‌های صاحب‌نظران حوزه و دانشگاه، زمینه تدوین قوانین کاربردی در خصوص تفریح مجازی را مهیا نموده تا موجب شود تفریح مجازی در بستر مناسب خود قرار بگیرد.

استفتائات

نظر به اینکه این مسئله از موضوعات مستحدثه است لازم دیدیم تا نظرات مراجع را در قالب

استفتاء بیاوریم:

واریز پول برای ورود به مرحله بعد (<http://mag.ijtihadnet.ir>)

سؤال: در برخی از بازی‌های آنلاین، برای اینکه شخص به مراحل بعدی برود، باید برخی از امکانات بازی را از سایت این بازی‌ها خریداری کند. این کار باعث می‌شود پول مملکت از کشور خارج شود و به اقتصاد کشور ضرر وارد گردد. آیا انجام این‌گونه از بازی‌ها جایز است؟

جواب:

• آیت‌الله صافی گلپایگانی: اگر محتوای منفی و خلاف شرع داشته باشد، بازی کردن جایز نیست، وگرنه صرف خروج پول از کشور موجب حرمت بازی نمی‌شود (استفتاء پیامکی از دفتر، ۱۳۹۴/۳/۴).

• آیت‌الله خامنه‌ای: اشکال ندارد اما بهتر است به ضرر کشور کاری انجام نشود اما اگر باعث انحراف فکری و عقیدتی شود، بازی کردن جایز نیست (استفتاء پیامکی از دفتر، ۱۳۹۴/۳/۴).

• آیت‌الله مکارم شیرازی: مگر به اقتصاد کشور ضرر بزنند یا دارای مفسده برای کاربر باشد که در این صورت اشکال دارد (استفتاء پیامکی از دفتر، ۱۳۹۴/۳/۳).

• آیت‌الله شبیری زنجانی: در این موارد بنابر احتیاط مطابق قانون عمل شود (استفتاء از دفتر، کد استفتاء: ۱۵۶۵۶، ۱۳۹۴/۳/۵).

• آیت‌الله نوری همدانی: به صورت کلی بازی‌هایی که برد و باخت دارند، جایز نیست (استفتاء پیامکی از دفتر، ۱۳۹۴/۳/۳).

قمار با رایانه (<http://mag.ijtihadnet.ir>)

سؤال: آیا بازی با آلات قمار مانند پاسور، تخته‌نرد و... از طریق کامپیوتر با کامپیوتر، جایز است؟

• آیت‌الله مکارم شیرازی: اشکال ندارد.

• آیت‌الله سیستانی: اگر در عرف محل، این وسایل از آلات قمار شمرده شوند، بنابر احتیاط واجب بدون برد و باخت هم جایز نیست.

• آیت‌الله خامنه‌ای: در قمار و شرط‌بندی باید دو نفر با هم بازی کنند، ولی در بازی با کامپیوتر، چون شخص با خودش بازی می‌کند، اشکال ندارد.

قمار در بازی کلش آف کلنز (<http://mag.ijtihadnet.ir>)

• سؤال: آیا اصل بازی "کلش آف کلنز" از نظر شرعی جایز است؟

• جواب : اگر در این بازی‌ها از فرد بازنده به فرد برنده چیزی پرداخت شود که ارزش مالی داشته باشد یا اینکه اعتبار و منابعی عاید شخص برنده شود (که ممکن است از طریق پرداخت وجه و خریداری منابع توسط شخص بازنده صورت گرفته باشد) حکم قمار را دارد (آیت‌الله خامنه‌ای).

• پاسور رایانه‌ای و نگاه به جمع قماربازان (<http://mag.ijtihadnet.ir>)

سؤال :

الف) بازی با پاسور و شطرنج از طریق کامپیوتر چه حکمی دارد؟

ب) حکم نگاه به جمعی که مشغول بازی با پاسور و یا شطرنج هستند چیست؟

جواب:

• آیت‌الله تبریزی: الف) بازی با آلات قمار چه با برد و باخت مالی باشد یا بدون آن جایز نیست، چه شخص با شخص دیگر بازی کند یا با کامپیوتر آن بازی را انجام دهد.

• آیت‌الله خامنه‌ای: الف) حکم بازی با آلات قمار را دارد. به‌طور کلی بازی با هر چیزی که مکلف تشخیص دهد از آلات قمار است و یا در آن شرط‌بندی شود، به‌هیچ‌وجه جایز نیست. ایشان راجع به شطرنج می‌فرمایند: اگر مکلف تشخیص دهد که در حال حاضر از آلات قمار محسوب نمی‌شود، بازی با آن بدون شرط‌بندی (برد و باخت) اشکال ندارد.

ب) هرگونه بازی با پاسور و دیگر ابزار قمار حرام بوده و در صورت وجود شرایط باید نهی شود و هرگونه حضور در مجلس آن که موجب ترتب مفسده و یا تأیید ضمنی آن باشد، جایز نیست.

• آیت‌الله سیستانی: الف) بازی شطرنج به‌وسیله دستگاه کامپیوتر در صورتی که هر دو طرف بازی، دستگاه باشند، حرام می‌باشد و بنا بر احتیاط واجب اگر یک طرف بازی شخص و طرف دیگر دستگاه کامپیوتر باشد، نیز ترک شود. ب) فی حدّ نفسه محرّم نیست.

• آیت‌الله مکارم شیرازی: الف) اگر شطرنج در عرف عام از صورت قمار خارج شده باشد و به عنوان ورزش شناخته شود مانعی ندارد؛ خواه با کامپیوتر باشد یا غیر آن. ب) هرگاه آلات مذکور از آلت قمار خارج شده باشد و در نزد توده مردم به عنوان یک وسیله ورزشی یا

تفریحی شناخته شود، بازی با آن بدون برد و باخت مالی اشکال ندارد و در این صورت نگاه به بازیکنان اشکال ندارد.

آیت‌الله نوری همدانی: الف) بازی با آلات قمار کلاً حرام می‌باشد مگر از آلت قمار بودن خارج شده باشد. ب) حضور در مجلس گناه جایز نیست.

سوال: خرید و فروش بازی‌های کامپیوتری که دارای صحنه‌های مبتذل هستند، جایز است؟
جواب: جایز نیست، همچنین نگاه کردن به چنین تصاویری حرام و از مصادیق اشاعه فحشاء محسوب می‌شود و لازم است به طور جدی از انجام آن اجتناب شود (آیت‌الله سیستانی، آیت‌الله مکارم، ۱۳۹۳/۳/۱۰، آیت‌الله خامنه‌ای، آیت‌الله صافی گلپایگانی، آیت‌الله نوری همدانی، ۱۳۹۳/۱۲/۱۰)

سوال: بازی با آلات قمار مانند پاسور و تخته نرد و ... از طریق کامپیوتر با شخص دیگری، جایز است؟

جواب: اگر با آلات قمار و شرط بندی (برد و باخت) باشد، حرام است. (أجوبة الاستفتاءات، خامنه‌ای، ص ۲۴۷، س ۱۱۲۴؛ استفتاءات، آیت‌الله بهجت، ج ۴، ص ۵۵۴، س ۶۴۴۴؛ جامع الأحکام، آیت‌الله صافی گلپایگانی، ج ۱، ص ۳۰۳، س ۱۰۴۳؛ استفتاءات، آیت‌الله سیستانی، آیت‌الله نوری همدانی، آیت‌الله مکارم، ۱۳۹۳/۱۲/۱۲)

سوال: بنده مغازه‌ی بازی‌های رایانه‌ای دارم. بعضی از افراد با همدیگر بازی می‌کنند و طبق قرار خودشان فرد بازنده هزینه بازی را پرداخت می‌نماید، گرفتن این پول برای من اشکال دارد؟ و اگر این پول دارای اشکال است، مبلغی را که طی این مدت با جهل به مسئله دریافت کرده ایم و با دیگر درآمد ها مخلوط شده است، حکم شرعی آن چگونه است؟

جواب: پول گرفتن حرام است (آیت‌الله خامنه‌ای، آیت‌الله مکارم، آیت‌الله نوری همدانی، ۹۳/۷/۱) و باید به مقداری که یقین دارید به صاحبانش برسانید و اگر آن‌ها را نمی‌شناسید از طرف آن‌ها در راه خدا صدقه دهید و چنانچه نه مقدار و نه صاحبش معلوم است، با دادن خمس آن اموال پاک می‌شود (آیت‌الله مکارم)

سوال: اگر صاحب مغازه بازی‌های رایانه‌ای، بازی‌هایی که در آنها به مقدسات مسلمانان (مخصوصاً شیعیان) توهین می‌شود را در اختیار افراد قرار بدهند، پول دریافتی برای آنها حلال است؟

جواب: درآمد به دست آمده حلال نیست (آیت الله خامنه ای، آیت الله مکارم، آیت الله نوری همدانی، ۱۳۹۳/۹/۳)

سوال: خرید و فروش بازی های رایانه ای که در آنها به مقدسات مسلمانان (مخصوصاً شیعیان) توهین می کنند، جایز است؟

جواب: جایز نیست (آیت الله خامنه ای، آیت الله نوری همدانی، آیت الله مکارم، ۱۳۹۳/۸/۲۶؛ استفتاء، آیت الله شبیری زنجانی، ۱۳۹۳/۹/۳)

سوال: اگر شخصی علم داشته باشد که در بازی های رایانه ای به مقدسات مسلمانان (مخصوصاً شیعیان) توهین و بی احترامی می شود، آیا جایز است در آن بازی ها شرکت کند؟

جواب: بازی کردن جایز نیست (آیت الله شبیری زنجانی، آیت الله مکارم، آیت الله نوری همدانی، ۱۳۹۳/۸/۲۸) و باید از انتشار آن خودداری شده و فوراً از روی سیستم پاک شوند. به دیگران هم اطلاع رسانی کنید که بازی نکنند و علاوه بر حرام بودن و گناه، تأثیرات نامطلوب و مخربی بر افکار و عقائد و روح انسان دارند (آیت الله خامنه ای، ۱۳۹۳/۸/۲۸)

سوال: نگهداری بازی های رایانه ای که در آن به مقدسات مسلمانان (مخصوصاً شیعیان) توهین می شود در رایانه یا مغازه جایز است؟

جواب: جایز نیست و باید آنها را از بین برد (آیت الله خامنه ای، آیت الله مکارم، آیت الله نوری همدانی، ۱۳۹۳/۹/۱)

سوال: آیا افرادی که مشغول بازی های رایانه ای که در آن به مقدسات مسلمانان توهین و جسارت می شود را باید نهی از منکر بکنیم یا لازم نیست؟

جواب: در صورتی که شرایط نهی از منکر وجود داشته باشد واجب است که نهی از منکر انجام شود (آیت الله خامنه ای، آیت الله شبیری زنجانی، آیت الله سیستانی، آیت الله نوری همدانی، آیت الله مکارم، ۱۳۹۳/۹/۸)

منابع

قرآن کریم

- ابن ادریس، محمد بن احمد. (۱۳۸۷). چاپ اول، موسوعه ابن ادریس الحلّی. قم: دلیل ما.
- ابن فهد حلّی، احمد بن محمد. (۱۳۶۹). المقتصر من شرح المختصر. چاپ اول، قم: آستانه الرضویة المقدسة.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (بی تا). لسان العرب. چاپ اول، بیروت: دار لسان العرب.
- انصاری، شیخ مرتضی. (۱۴۱۵). مکاسب. چاپ اول، قم: المؤتمر العالمی بمناسبة الذکری الثمویة الثانية لمیلاد الشیخ الأعظم الأنصاری، الأمانة العامة.
- انوری، حسن. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. چاپ اول، تهران: انتشارات سخن.
- تندنویس، فریدون. «جایگاه ورزش در اوقات فداغت مردم ایران». مجله پژوهش در علوم رفتاری. شماره ۴، ۱۳۱.
- حر عاملی محمد بن الحسن، وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، دار احیاء التراث العربی بیروت - لبنان.
- حسینی روحانی قمی، سید صادق. (۱۴۱۲). فقه الصادق (علیه السلام). چاپ سوم، قم: موسسه دار الکتاب.
- حق وردی طاقانکی، مهدی. (۱۳۸۷). بازی های رایانه ای و عملیات روانی، مجله مطالعات اجتماعی. ش ۳۴، ۱۳۸۳.
- حلبی، ابو الصلاح. (بی تا). الکافی فی الفقه. چاپ اول، اصفهان: مکتبه الإمام امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) العامة
- حلّی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸). شرائع الإسلام. چاپ اول، قم: اسماعیلیان.
- حلّی، حسن بن یوسف. (بی تا). تذکره الفقهاء. چاپ اول، قم: مکتبه المرتضویه.
- خطیبی جعفری، فاخره. هویت مدرن و فضای مجازی. پایان نامه کارشناسی ارشد. ۸۷
- خمینی، سیدروح الله، مکاسب محرمة مؤسسه اسماعیلیان للطباعة والنشر والتوزیع - قم - ایران.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. چاپ دوم، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- زبیدی، محمد بن محد. (۱۴۱۴). تاج العروس فی شرح القاموس. چاپ اول، بیروت: دار الفکر.

- الزحيلي وهبة بن مصطفى، الفقه الإسلامى وأدلته، دار الفكر، دمشق
سبحانى تبريزى، جعفر. (١٤٢٤). المواهب فى تحرير احكام المكاسب. چاپ اول، قم: موسسه امام
الصادق(ع).
- سرخسى محمد بن أحمد بن أبى سهل شمس الأئمة(١٤١٤هـ)، المبسوط، دار المعرفة - بيروت بدون
طبعة.
- سيوطى، جلال الدين عبدالرحمن، الجامع الصغير فى احاديث البشير النذير دار الفكر للطباعة والنشر
والتوزيع بيروت.
- سيزوارى، سيد عبدالاعلى. (١٤١٣). مهذب الاحكام. چاپ اول، قم: موسسه المنار.
- شيرازى ابراهيم بن على ابواسحاق، (١٣٧٩) المهذب فى فقه الامام الشافعى، بيروت.
- الصابونى محمد على، روائع البيان تفسير آيات الأحكام، مكتبة الغزالى، دمشق، الطبعة الثالثة، ١٤٠٠ هـ.
طباطبائى كربلايى، على بن محمد على. (١٤١٨). رياض المسائل. چاپ اول، قم: موسسه آل البيت
(عليهم السلام)، لإحياء التراث.
- طباطبائى، محمدحسين، موسوى محمدباقر. (١٣٨٧). چاپ ١١، ترجمه تفسير الميزان. قم: جامعه
مدرسين.
- طوسى محمد بن حسن(١٣٧٨) المبسوط فى فقه الاماميه، مكتبة المرتضويه، تهران.
- غزالى محمد بن محمد، احياء علوم الدين، قاهره ١٣٥٢.
- فيض كاشانى، محمد بن شاه مرتضى. (١٤٠٦). الوافى. چاپ اول. قم: مكتبة الإمام أمير المؤمنين على(ع)
العامه.
- مجلسى، محمدباقر. (١٤٠٣). بحار الأنوار. چاپ سوم، بيروت: دار احياء التراث العربى.
- محمدى رى شهرى، محمد. (١٣٦٧). ميزان الحكمة. چاپ دوم، قم: مكتب الإعلام الإسلامى.
- مفيد، محمد بن محمد. (١٤١٠). چاپ اول، المقنعة، قم: موسسه نشر اسلامى
- مقدسى ابن قدامه، المغنى، (١٣٨٨هـ ق)، مكتبة القاهرة.
- الكاسانى الحنفى أبو بكر بن مسعود بن أحمد، بدائع الصنائع فى ترتيب الشرائع علاء الدين، دار الكتب
العلمية، الطبعة: الثانية، ١٤٠٦هـ

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۹). الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل. چاپ اول، قم: مدرسه الإمام علی بن أبی طالب (علیه السلام).

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۵). أنوار الفقاهة فی أحكام العترة الطاهرة. چاپ اول، قم: مدرسه الإمام علی بن أبی طالب (علیه السلام).

نجفی محمد حسن (۱۴۲۱)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (ع)، قم.

نجفی خمینی، محمدجواد. (۱۳۹۸). تفسیر آسان. چاپ اول، تهران: انتشارات اسلامیة.

نراقی، احمد بن محمد مهدی، مستند الشیعة فی احکام الشریعة، مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث - قم

نوری، حسین. (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل. چاپ اول. چاپ اول. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.